

Mitrovits Miklós

EGYÜTT VAGY KÜLÖN UTAKON A SZOCIALIZMUSHOZ?

*A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában.*¹

A Sztálin halála utáni korszak meghatározó jelensége az a desztalinizációs folyamat, amely az élet szinte minden területét érintette, megváltoztatta. A politikagyakorlás módszerei, a gazdaság- és társadalompolitikai prioritások, a kulturális élet, valamint a hatalom és az állampolgárok viszonya is változáson mentek keresztül. A cél továbbra is a szocializmus, végső soron a kommunizmus felépítése maradt, bár részleteiben egyetlen párt, még a Szovjetunió Kommunista Pártja sem határozta meg, hogy az mit is jelent majd pontosan és legfőképpen, hogy mikor fog bekövetkezni. Maradtak annál az általános Sztálin által átfogalmazott marxi megfogalmazásnál, hogy a szocializmus egy olyan állapot, amikor már „mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint” elv érvényesül, vagyis a munka kényszerjellege már megszűnik, de még nem elégítheti ki az egyes ember igényeit. Ezt a tézist deklarálta az 1936-os sztálini alkotmány is.² A kommunizmus felépítése, amelyben Marx eredeti megfogalmazása szerint már megvalósul a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elv, a távoli jövőbe helyeződött.³ Ez a sztálini

¹ A tanulmány az OTKA PD 105866 sz. kutatási projekt keretében készült és egy nagyobb ívű monográfia részét képezi. Jelen tanulmányban Kelet-Közép-Európa fogalma alatt Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot értem. A régió fogalmi meghatározásának számos forrása van. Bibó István többé-kevésbé ezen alrégiót Kelet-Európának, Szűcs Jenő Közép-Kelet-Európának, Oskar Halecki Kelet-Közép-Európának, Niederhauser Emil pedig Nyugat-Kelet-Európának nevezte. Kétségtelen, hogy az 1949 utáni NDK területét is többnyire e régióhoz kapcsolják, de a sajátos fejlődése miatt itt most azt nem tárgyaljuk, másfelől általában ide sorolják a Balti-államokat, nyugat-Belarusz és nyugat-Ukrajna vidékeit is, ám mivel e korszakban ezen területek a Szovjetunió részeit képezték, történetüket itt most szintén nem tárgyaljuk. Lásd: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István összegyűjtött munkái. Szerk.: Kemény István – Sárközi Mátvás. I. kötet. Bern, 1981, 202–251.; Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Történelmi Szemle, 1981. 3. sz. 313–359.; Oskar Halecki: Európa Millenniuma. Budapest, Századvég Kiadó, 2000; Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. Magyar Tudomány, 1988. 9. sz. 668–681.

² Sztálin ezt a tézist már 1931 decemberében kifejtette egy interjúban. Lásd: J. V. Stalin Talk With the German Author Emil Ludwig December 13, 1931. Lásd: Marxists Internet Archive (letöltés: 2013. 09. 09.). Az 1936-os szovjet alkotmányt lásd: A Szovjetunió szövetségi alkotmányai. Szerk.: Kovács István. Budapest, 1982, 201–224.; A sztálinizmusról lásd még: Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus”. In: A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Szerk.: Krausz Tamás. Budapest, Nemzeti tankönyvkiadó, 2003, 266–288.

³ Gyakorlati szempontból Sztálin csak 1952-ben fogalmazta meg a szocializmus mibenlétét és ez nem volt más, mint a kialakult szovjetunióbeli rendszer, ezzel együtt Marx, Engels és Lenin szocializmusra vonatkozó elméleti fejtegetéseit a beláthatatlan jövőbe helyezte át, és a szocializmust önál-

„szocializmus definíció” — amelyet Marx egyáltalán nem is használt — öröklődött tovább a kelet-európai országokba is 1947 után. A több évtizedes kérdés azonban Sztálin után is megválaszolatlan maradt: hogyan lehet eljutni eddig a „szocializmusig”, illetve hogy ez a „szocializmus” minden országban azonos lesz-e?

Az 1947 után részben importált, részben belülről épített sztálinizmusok fő attribútumai a következők voltak: az erőltetett iparosítás gyakorlata (főképpen a termelőeszközök termelése terén), a mezőgazdasági átalakítása az osztályharc logikája alapján, vagyis nem a termelés növelése és modernizálása, hanem egyes társadalmi osztályok (földbirtokosok, kulákok) likvidálása útján, illetve a személyi kultuszra épülő egyszemélyes kormányzás és a nyílt terror alkalmazása. Ez volt a proletárdiktatúra szovjet formája.

Továbbá Sztálin öröksége volt az hatalmas birodalom, amely a kelet-európai államok sztálinizálása után jött létre, amelyben a Szovjetunió vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen volt. Ebben a táborban minden ország szigorúan Moszkvától függött, és Moszkvában bízott, mind alárendelt viszonyban állt a tábor centrumával, az egymás közötti horizontális kapcsolatok nem léteztek vagy formálisak voltak.⁴

A desztalinizáció alapvetően két döntő jelentőségű változást hozott magával, a kettő szorosan összefüggött, ám bizonyos ellentét is feszült közöttük. A desztalinizációnak egyfelől volt az egyes szocialista országok belpolitikáját érintő aspektusa: már 1953-tól, de igazán csak 1955–1956-ban a szovjet vezetés is hivatalossá tette azt a tézist, hogy a minden országnak joga van a szocializmushoz vezető saját útját kijelölni.⁵ Ez annak beismerését is jelentette egyben, hogy a kelet-európai országokban a „proletárdiktatúra” és a szovjet minta lemásolása nemhogy nem vezetett el a „szocializmushoz”, hanem éppen ellenkezőleg az adott fejlettségi színvonalhoz képest visszaesés következett be. Éppen ezért vissza kell lépni egyet és újragondolni, hogyan érhető el a cél más úton. Másfelől, szintén a desztalinizáció eredménye, hogy az SZKP XX. kongresszusán (1956) hivatalosan is megerősített „békés egymás mellett élés” politikája új értelemmel gazdagodott. Lényegében, amit Sztálin 1924-ben meghirdetett, nevezetesen, hogy a szocializmust egy országban kell felépíteni, mert a forradalom lángjai kialudtak Európában, azt most az egész táborra alkalmazta Hruscsov. Annak a beismerése volt ez, hogy belátható időn belül nem bővül Európában a szocialista tábor, így kényszerűen el kell fogadni a két tábor létezését. Ettől kezdve a fő cél az volt, hogy a Szovjetunió a NATO-val egyenrangú félként ismeresse el saját szövetségi rendszerét, a Varsói Szerződést, vagyis a kapitalista világ ismerje el a szocialista világ létezését és létjogosultságát.⁶ A „békés egy-

ló társadalmi formaként definiálta. *J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Budapest, Szikra, 1952.

⁴ Lásd erről: *T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkovo tipa 1949–1953.* Ocserki isztorii. Moszkva, ROSZSZPEN, 2002.

⁵ A Hruscsov–Tito 1955-ös találkozója vízvázlatzó, de lényegében 1953-ban Nagy Imre miniszterelnökké való kinevezésével és az új szakasz politikájának de facto elfogadása már jelezte, hogy a Kreml nem várja el a szovjet minta másolását.

⁶ E törekvés legeklatánsabb példája az NDK szuverenitásának és Lengyelország nyugati határainak elismertetésére irányuló törekvés, amelyben a tábor minden tagállama rész vett.

más mellett élés” helyességét — szemben a korábbi háborús pszichózissal — a szocializmus felsőbbrendűségébe vetett hitből igazolhatták: a szocializmus erői békés versenyben előbb vagy utóbb le fogják győzni a kapitalizmust, tehát nincs szükség újabb világháborúra.

A cél elérése azonban megkövetelte a tábor egységét, viszont Moszkva éppen ezért engedményekre is kényszerült. Jugoszlávia „rehabilitálása”, azaz olyan országgént való újbóli elismerése, ahol a szocializmust építik, azt jelentette, hogy a szocializmushoz eltérő utak is vezethetnek. S éppen ez mutatott rá legelőször arra a feszültségre, ami a „külön utak” és az egység fenntartásának igénye között feszült. Jugoszlávia útja ugyanis a szovjettől eltérő modellt eredményezett, az azonban nem lehetett Hruscsov célja, hogy a többi kelet-európai ország számára ne a szovjet modell legyen a követendő. Sőt, ahogy Sztálin a harmincas évek végén, most Hruscsov is azzal legitimálhatta a létező „szovjet rendszer” szükségességét, hogy csak ez a formáció képes megvédeni a szocializmust a kapitalista világgal szemben. Ez a doktrína pedig jelentősen korlátozta eleve a külön utak kibontakozását, pontosabban addig a határig engedte őket, ameddig nem eredményeztek egy másik modell megvalósulását.

Ráadásul a szocializmus építése a nemzeti sajátosságokkal kikövezett úton nem csupán azzal a veszéllyel járt, hogy a „szovjet-modelltől” eltérő lesz a végeredmény, hanem magában hordozta az önálló külpolitika igényét is. A helyzetet bonyolította, hogy amennyiben az önálló külpolitika jelentős részben a belpolitikából ered, akkor az eltérő utak a belpolitikában eltérő külpolitikai stratégiákat szülnek, azok pedig gyakran sértethetik a tábor más országainak érdekeit. Kérdés, hogy milyen mértékben hatottak egymásra a régió országai, mennyiben akadályozták vagy éppen segítették a másikat céljaik elérésében, illetve beszélhetünk-e szoros szövetségről, vagy éppen szétfejlődésről? A desztalinizáció tehát a sztálini birodalmon belüli viszonyokra is jelentős hatással volt.

A desztalinizáció összességében felvetette az utak és a célok kérdését is: milyen úton, milyen taktikával hova, milyen szocializmust lehet megvalósítani? Két modell már egzisztált: a szovjet és a jugoszláv. Hogyan és kit fog követni a többi állam? Ideológiai síkon pedig a kérdés úgy hangzott: a szocializmus csak a „szovjet rendszerben” valósulhat-e meg, vagy más keretekben is elérhető-e?

A „nemzeti utak” keresése: az „új szakasz” politikája (1953–1955)

A nemzeti sajátosságok figyelembe vételével felépítendő szocializmushoz vezető külön utak elismerését — a „sztálini metódusoktól” való eltávolodást, ami elsősorban az erőltetett iparosítást preferáló és a falusi osztályharcot differenciátlanul folytató politika feladását, valamint a nyílt terrortól való lemondást jelentette — számos külső és belső tényező tette lehetővé. Ilyen — a terror csökkentése irányába mutató faktor — volt a szovjet amnesztiarendelet (1953. 03. 27.), a szovjet orvos-perek leállítása (1953. 04. 04.), Lavrentyij Berija szovjet belügyminiszter letartóztatása (1953. 06. 27.), valamint Nyikita Hruscsov az SZKP első titkárává választása és a rehabilitációs folyamatok megindítása (1953. 09. 03–05.). A gazdaságpolitikai prioritások felülvizsgálatát jelezte a

Pravda vezércikke „A jelenlegi nemzetközi helyzetről” (1953.05.24.), amely lezögezte, hogy „bármennyire is különbözzenek egymástól az egyes államok társadalmi rendszerei, számos olyan létfontosságú mozzanat van, amelyekben ezen államok népeinek érdekei megegyeznek. E létfontosságú mozzanatok közé tartozik mindenképp a béke, a népek kereskedelmi-gazdasági és kulturális együttműködésének fejlesztése.” A koreai-háború befejezésével (1953. 06. 27.) pedig megszűnt a háborús pszichózis, amely lehetővé tette a hadiipari, azaz a nehézipari beruházások visszafogását, valamint a beruházások átcsoportosítását. Ez utóbbiakra szükség is volt, mert a kelet-berlini felkelés (1953. 06. 17), illetve a plzeni munkásmegmozdulások (1953. 05. 30–06. 03.) rámutattak a lakosság életszínvonal problémáira is.

Az egyes országokban kialakuló desztalinizációs folyamatok arcukat jelentős mértékben megszabták az adott ország belső tényezői is. Alapvetően meghatározó volt az adott államban kialakult sztálinizmus jellege és mélysége, sőt annak kialakulása is. A „szocializmushoz vezető utak” ugyanis nem Sztálin halálát követően, hanem jóval korábban, éppen a szovjet minta átvétele, a Kominform megalapítása⁷ előtt kerültek napirendre. Az 1947 előtti utak rehabilitációja tehát éppen olyan fontos volt, mint az 1947 után folytatott politika eredményeinek — legalábbis részbeni — megvédése. Ugyanakkor annak is jelentős szerepe volt a desztalinizációs folyamatokban, hogy ki képviselte a „nemzeti út” koncepcióját és e személyeknek milyen volt a viszonyuk a sztálinizmushoz. A struktúrák mögött ugyanis mindig emberek állnak, a struktúrákat emberek módosítják.

Csehszlovákiában a Klement Gottwald és Rudolf Slánský vezette Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) lényegében sikeresen megvalósította a „csehszlovák út” koncepcióját.⁸ Az 1948. februári fordulat (kommunista hatalomátvétel) az 1945 és 1948 között egyszisztaló „korlátozott demokrácia” keretei között zajlott le. A „csehszlovák út” lényege, hogy a CSKP egy megnyert választás (1946) után az ún. „demokratikus erők” széthúzását és gyengeségét, valamint politikai hibáikat kihasználva a létező politikai mechanizmusok alapján került hatalomra. Szintén csehszlovák sajátosság, hogy mindez önállóan, a szovjet csapatok jelenléte nélkül, lényegében a társadalom támogatása vagy passzivitása mellett zajlott le.⁹ 1948 után a CSKP látszatra megőrizte az 1945–1948 között kialakult politikai struktúrákat: a többpártrendszer látszatra fennmaradt (bár a szlovák pártokat likvidálták, illetve a szociáldemokratákat beolvasztották a CSKP-ba), s megtartották a

⁷ Az 1947. szeptember 27-én létrehozott Kominform (Kommunista Pártok Tájékoztató Irodája) fő célja mindenképp a kelet-közép-európai térségben 1948-1949-ben végrehajtandó fordulat, vagyis a szovjet mintájú proletárdiktatúra bevezetésének koordinálása volt.

⁸ A CSKP már háború befejezésétől kezdve használta a „csehszlovák út” kifejezést.

⁹ Igaz, a CSKP eleinte egyáltalán nem propagálta a szocializmust, mint elérendő célt, a nemzeti-demokratikus forradalmat tűzte zászlajára. „Nemzeti” volt abban, hogy kitelepítették a német és részben a magyar lakosságot, „demokratikus” abban, hogy a németek (és a magyarok) által hátrahagyott vagyont nacionalizálták, részben felosztották a cseh és szlovák társadalom tagjai között. Nem fontos, hogy mindez csupán taktika volt, vagy komolyan gondolták, hanem az, hogy ennek a politikának komoly hatása volt a csehszlovák társadalomra. Lásd: *Bradley F. Abrams: The struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism.* Oxford, Rowman & Littlefield Publisher, 2005, 178–198.

Nemzeti Frontot (igaz a CSKP-nak abszolút többsége volt benne), de ez nem jelentett már valódi pluralizmust. Ezen intézkedések azt szolgálták, hogy a világ felé fenntartsák a demokrácia látszatát.¹⁰

A „csehszlovák út” a szocializmushoz azt tételtezte, hogy egy iparilag fejlett országban, ahol vannak bizonyos demokratikus hagyományok lehetséges „békés úton” a népi demokrácia által eljutni a szocializmushoz. Ennek a történelmi tapasztalatnak jelentős szerepe lett a csehszlovák desztalinizációs folyamatban is. Hiszen Csehszlovákiában nem arról folyt a vita, hogy Sztálin halála után mennyire kell, illetve mennyire szükséges eltérni a „szovjet mintától”, lehetséges-e eljutni a szocializmushoz külön utakon, hanem éppen ellenkezőleg: a CSKP vezetői azt bizonygatták, hogy ők már a kezdetektől saját úton haladnak Gottwald vezetésével és nagyon közel vannak a célhoz.¹¹ Éppen ezért, amikor Sztálin temetése után néhány nappal Klement Gottwald is elhunyt, nem lehetett a sztálinizmus-kritika céltáblájává őt megtenni. Gottwald személyesítette meg a „csehszlovák utat”, így személyi kultusza, amely halála után még erősödött is, szorosan összekapcsolódott a csehszlovák szocializmus kérdésével.¹²

Gottwald halála ugyanakkor vezetési válságot okozott Csehszlovákiában. Gottwald egyszerre volt Csehszlovákia elnöke és a párt elnöke (předseda) is. Az államfői poszton Antonín Zápotocký követte, ám Gottwaldhoz hasonló tekintéllyel rendelkező pártvezető nem akadt, így megszüntették a pártelnöki funkciót. Antonín Novotnýt a CSKP KB csak 1953 szeptemberében választotta meg hivatalosan a párt első titkárává.¹³ Megosztottá vált tehát a hatalom, hiszen Csehszlovákiában hagyományosan erős pozíciókkal rendelkezett az államfő még akkor is, ha az 1948-as alkotmány e jogköröket csorbította, a társadalom szemében megmaradt a jelentősége.

A vezetési válsággal egyidejűleg gazdasági problémák is nehezítették a helyzetet. A túlzott iparosítás, illetve a fegyvergyártásra fordított óriási összegű beruházások következtében a lakosság, főképpen a munkások jelentős készpénz tartalékkal rendelkeztek, ám a mezőgazdaság elhanyagolása miatt a fogyasztási cikkek mennyisége jóval elmaradt a kereslettől. Éppen ezért a Nemzetgyűlés 1953. május 30-i plenáris ülésén elfogadták a pénzreformra, valamint

¹⁰ Jiří Kocian: System polityczny w Czechosłowacji w latach 1948–1989. In: Od transformacji do transformacji. Polska i Czechosłowacja w latach 1947(1948)–1989. Red.: Jan Jacek Bruski – Eduard Maur – Michał Pułaski – Jaroslav Valenta. Praha, 2001, 46–47.

¹¹ Az SZKP XXI. kongresszusát követően, 1960 nyarán a CSKP országos konferenciája a régióban elsőként deklarálta, hogy Csehszlovákiában „lerakták a szocializmus alapjait”. Lásd: Csehszlovákia Kommunista Pártjának országos konferenciája. 1960. július 5. – július 7-ig. Pozsony, Pravda Kiadó, 1960.

¹² Érdeemes megjegyezni, hogy a szakirodalomban tévesen elterjedt nézet szerint Rudolf Slánský pere volt a csehszlovák „Tito-per”, valójában Slánskýt nem a „nemzeti út” képviselője miatt ítélték el, hanem éppen ellenkezőleg. A pernek erősen cseh nacionalista és antiszemita kicsengése volt, Slánskýt éppen az internacionalizmusa volt a fő vád, éppen ezért „természetesen” zsidó származását erőteljesen kidomborították. Az sem mellékes, hogy Gottwald sokáig ellenezte Slánský letartóztatását, Sztálinnak komoly erőfeszítésébe került az ügy keresztül vitele. Lásd: Igor Lukes: Rudolf Slánský. His Trials and Trial. Washington, Cold War International History Project – Woodrow Wilson International Center for Scholars (Working Paper 50).

¹³ Jiří Pernes: Kryzys režimu komunistycznego w Czechosłowacji. In: Od transformacji do transformacji... i. m. 84.

az élelmiszer- és iparcikkek jegyrendszerének megszüntetéséről szóló törvényjavaslatot. A cseh koronát aranyalapra helyezték, valamint a régi bankjegyek helyett újakat vezettek be. A régi és az új bankjegyek átváltása kedvezőtlen volt a lakosságra nézve, de éppen ez volt a légyege: a lakossági tartalékokat szeretne volna a kormányzat csökkenteni. A lakosságra nézve kedvezőtlen pénzváltás társadalmi elégedetlenséget szült és a munkások sztrájkba léptek. A legjelentősebb tiltakozást plzeni Skoda-gyár munkásai szervezték, amit a hatalom brutálisan leverte. A tanulságokat le kellett vonni. Augusztus első napjaiban Zápotocký a Kladno melletti Klicava duzzasztónál elmondott beszédében elítélte az erőszakos kollektivizálást, s ígéretet tett arra, hogy a parasztok kiléphetnek a téeszektől. Ezzel párhuzamosan összeült a CSKP központi bizottsága is, amely határozatot hozott a párton belüli demokrácia érvényesítéséről, a tisztogatások leállításáról, a népképviselői szervek szerepének visszaállításáról és a feszített iparosítás mérsékléséről. Moszkvai nyomásra elfogadták az „augusztusi téziseket”, amelyben először beszéltek a gazdaságban elkövetett súlyos hibákról. A téziseket azonban nem hozták nyilvánosságra.¹⁴ Egy hónappal később az újabb KB plénum meghirdette az „új szakaszt”, amely az iparosítás ütemének csökkentését, a pártdemokrácia érvényesítését, a perek felülvizsgálatát ígérte.

Az „új szakasz” politikájában törést okoztak az 1954. áprilisi moszkvai titkos csehszlovák–szovjet tárgyalások. Hruscsov kritikában részesítette Zápotockýt annak ellenére, hogy a mezőgazdasági kérdésekben inkább neki adott igazat. A szovjet vezetőt végül Novotný győzte meg. Ettől kezdve Zápotocký pozíciója gyengülni kezdett, Novotný pedig erősödött,¹⁵ ezzel együtt az „új szakasz” politikája is lelassult. A csehszlovák desztalinizáció ezen korai időszakának végét jelezte 1955. február 11-én Novotný előadása a KB plénumán és az ott elfogadott határozat, amely a mezőgazdaság kollektivizálásának felgyorsításáról és befejezéséről szólt. Igaz, az új irányvonal már nem tért vissza a sztálinista felfogáshoz, amely kizárólag az osztályharc kérdéseként kezelte a kollektivizálást. Leszögezte ugyan, hogy a téeszésítés lelassulásának egyik oka „az osztályharc lebecsülése a falvakon”, ami ahhoz vezet, hogy elégtelen intézkedéseket foganatosítanak a kulákokkal szemben, ugyanakkor már fontosnak tartotta a mezőgazdaság modernizálását és a termelékenység színvonalának emelését is. Kijelentette, hogy a szövetkezetek építését a gépesítés továbbfejlesztésével, a közös istállók és egyéb gazdasági épületek építésével, a mezőgazdasági káderek politikai és szakmai fejlődésének biztosításával kell elérni.¹⁶

¹⁴ Lásd részletesen: Jiří Pernes: Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, 96–104.

¹⁵ A CSKP 1954. június 11–14. között megtartott X. kongresszusán Hruscsov jelenlétében Novotný látványosan megszilárdította a hatalmát. A kongresszusi határozat azonban még tartalmazta az „új szakasz” elemeit, amennyiben leszögezte, hogy fokozni kell a mezőgazdasági termelést és a közszükségleti iparcikkek termelését. Ugyanakkor megállapította, hogy az első ötéves terv (1948–1953) teljesítésével lerakták a szocializmus gazdasági bázisának szilárd alapjait. Ezzel pedig megvédte a sztálinizmus időszakának eredményeit.

¹⁶ A CSKP KB határozata a mezőgazdaság helyzetéről és továbbfejlesztéséről (1955. február 11.), illetve a CSKP KB határozata az Egységes Földműves Szövetkezetek további fejlesztéséről, az aratás, az őszi munkák és a begyűjtés biztosításáról (1955. június 29–30.). Lásd: Od X. do XI. Sjezdu.

Sztálin halála után néhány hónappal Magyarországon került sor a leglátványosabb desztalinizációs lépésre. Igaz, mondhatni sztálinista módszerrel, közvetlen szovjet beavatkozás következtében, de azt a Nagy Imrét helyezték a kormány élére, akit korábban éppen a külön utas nézetei miatt bíráltak meg és sújtottak funkcióvesztéssel.¹⁷ 1953. június 13–16. között Rákosi Mátyás vezetésével magyar párt- és kormánydelegáció tárgyalt Moszkvában, ahol a szovjet vezetés keményen bírálja Rákosit a túlzott iparosításért, a hadsereg túlzott felduzzasztásáért, az erőszakos tévesztésért, az ellátási zavarokért, az életszínvonal csökkenésért és a személyi kultuszért. A moszkvai bírálatot változások követték. Június 27–28-án az MDP Központi Vezetőségében feltárta „a szocialista építés során elkövetett hibákat”, azok okait és meghatározta a párt új irányvonalát („júniusi határozatok”). A KV lényegében magáévá tette és határozattá emelte a moszkvai bírálatokat, sőt összességében hibásnak minősítette az MDP II. kongresszusán (1951) elfogadott gazdaságpolitikai irányvonalat. Ilyen radikális (vissza)lépésre nem került sor ebben az időszakban sem Csehszlovákiában, sem Lengyelországban. Miután a KV revideálta Nagy Imre korábban (1949. szeptember 3.) elítélt nézeteit a falusi politikáról és gyökeres változtatásokat ígért a gazdaságpolitikán belül, engedélyezte a termelőszövetkezetek feloszlását és megszüntette a kuláklisztákat.¹⁸ A közvetlen szovjet beavatkozás azonban felemásra sikerült. Létrehozott egy kettős irányítási szisztémát, a párt élén meghagyta azt a Rákosit, akit az elmúlt évek hibás politikájának felelőssége terhelt, és megerősítették a Nagy Imre vezette új kormányt, amely feladata az „új szakasz” politikájának a megvalósítása lett. Ez a kettősség számos buktatót, kompetencia-vitát és végső soron az „új szakasz” politikájának a bukását is magában rejtette.

Magyarország esete abban is sajátos volt, hogy a sztálinizmus előtti időszakban a Magyar Kommunista Párt nem rendelkezett, nem rendelkezett a „saját, magyar út” koncepciójával, így Sztálin halála után nem volt lehetőség annak rehabilitálására. A háború alatti hazai illegalitásban létező kommunista pártot 1943-ban feloszlatták, az 1945 utáni MKP vezetése mindvégig a szovjet politikai akarát kiszolgálóként politizált. Kiváló példája ennek, amikor 1948 nyarán megváltozott a Kreml viszonya Jugoszláviával szemben, a magyar kommunista párt elsőként állt az SZKP mellé annak ellenére, hogy korábban jó kapcsolatokat ápolt a jugoszláv kommunistákkal és Tito Magyarországon rendkívül népszerű volt.¹⁹ (Lengyelország például meglehetősen visszafogottan vett részt a Tito-ellenes kampányban.) Magyar sajátosságnak vehetjük azt is, hogy az első szabad választások (1945) jobbközép győzelmet hoztak, a kommunisták

Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. Praha, Statní Nakladatelství Politické Literatury, 1958, 68–75., 115–124.

¹⁷ Lásd erről: *Gyarmati György*: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011, 329–343.

¹⁸ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. Főszerk.: Izsák Lajos. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998, 188–206.

¹⁹ *Ripp Zoltán*: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: *Fordulat évei 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet*. Szerk.: Ständeisky Éva et al. Budapest, 1956-os Intézet 1998, 55–56.

még a szociáldemokratákkal együtt sem szereztek annyi mandátumot, mint a Független Kisgazdapárt. A kommunisták gyenge pozícióit jelzi, hogy még a csalásokkal lebonyolított 1947-es választásokon is csupán a szavazatok 22,25 százalékát sikerült megszerezniük. Ebből is adódik, hogy az MKP nem dolgozott ki „magyar utat”, hiszen a hatalomátvételt egyedül a Szovjetunió segítségével remélhették. Ugyanakkor Nagy Imre kiválasztásával — akár tudatosan, akár nem — olyan politikust hoztak pozícióba, akinek voltak önálló gondolatai a magyarországi szocializmus felépítésével kapcsolatban, még ha ezek nem is kristályosodtak ki egy önálló út koncepciójában. Nagy Imre — Novotnyával ellentétben — nem egy szimpla apparatcsik volt, akinek sikerült a csúcsra érnie, hanem volt érzéke és érdeklődése az elméleti kérdések iránt. A kollektivizálással kapcsolatban már 1948–1949 előtt is azt a tézist képviselte, hogy azt nem lehet gyorsan és erőszakosan végrehajtani. Nem a végcél kérdőjelezte meg, hanem a sztálinista utat. Ugyanígy vonzódott a közvetlen demokrácia eszményéhez, amely 1945-ben spontán kialakulóban volt az országban. Ha abban a formában nem is, de a Hazafias Népfront 1954-es feltámasztása ebbe az irányba mutatott.²⁰

Hruscsovék szándékai még ma sem világosak teljesen, de arra a kérdésre, hogy 1953 nyarán miért csak Magyarországon avatkozott be Moszkva ilyen radikálisan, néhány következtetés megkockáztatható. Egyrészt Magyarország stratégiaiul kevésbé volt jelentős a Szovjetunió számára, mint Csehszlovákia vagy Lengyelország (ebben az időszakban még Ausztriában állomásoztak a szovjet csapatok). Másfelől a magyar kommunista vezetés minden más térségbeli államnál jobban, szolgai módon másolta a sztálini mintát, egyáltalán nem figyelembe véve az ország adottságait és a lakosság szükségleteit, így nem lévén remény az evolúciós fejlődésben, közvetlenül kellett beavatkozni. A plzeni és a kelet-berlini események ugyanis intőek voltak. A Kreml célja a társadalmi stabilitás megőrzése volt, joggal tarthattak a kelet-német és a csehszlovák megmozdulások magyarországi megismétlődésétől. Harmadrészt éppen a kettős struktúra kialakításával (párt és kormány) Rákosi lehetőséget kapott arra, hogy alkalomadtán visszafogja a túlzottan szabadjára engedett gyeplőt.

A Nagy Imre képviselte „új szakasz” politikája 1955 elején, lényegében a csehszlovák „új szakasszal” egy időben ért véget. A különbség ugyanabban ragadható meg, amiben a kezdet is: míg Magyarországon közvetlen szovjet beavatkozás, addig Csehszlovákiában önálló kezdeményezés eredményeképpen zárult le. Január 8-án — hasonlóan az 1953. júniusi esethez — Moszkvába rendelték a magyar vezetést és Nagy Imrét kemény bírálóban részesítette Hruscsov. Az 1955. március 2–4-i MDP KV-ülésen jelen volt Mihail Szuszlov is, aki a szovjet akaratot érvényesítette: Nagy Imre helyét Hegedüs András vette át. Az április 14-i KV-ülésen ennél is tovább mentek a sztálinista erők: minden pártfunkciójától megfosztották Nagy Imrét. A határozat szerint Nagy „antimarkista, antileninista, pártellenes nézetei összefüggő rendszert képeznek”, s megvalósításuk érdekében „pártszerűtlen, pártellenes, sőt frakciós módszerekhez fo-

²⁰ Lásd: *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz, II. 1896–1953. Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 47–50.

lyamodott”.²¹ Hozzá kell tenni, hogy ez már Rákosi önálló kezdeményezésére és nem szovjet szándékoknak megfelelően történt.

Az újabb szovjet beavatkozás azonban már nem tudta megállítani a társadalmi folyamatokat, Nagy eltávolításával szinte egyidejűleg alakul meg a DISZ Petőfi köre, amely hamarosan a reformerök szócsöve lesz. Hruscsov ráadásul nem tudott következetes lenni, nem kapcsolta össze az egyes országokban lezajló eseményeket, nem látta, hogy milyen hatása lehet azoknak más ország vezetésére. Nem sokkal Rákosi újbóli pozícióba hozása után a szovjet vezető Jugoszláviába utazott, hogy kibéküljön Titóval. A „Canossa-járás” eredménye, hogy az SZKP elismerte minden ország jogát arra, hogy maga válassza meg a szocializmushoz vezető utat. Ezzel Rákosi mozgástere azonnal leszűkült, Nagy Imre pedig érezve igazát, nem gyakorolt önkritikát, sőt egyre többet elemezte az „új szakasz” politikáját, annak hiányosságait és további feladatait. Nagy Imre 1955–1956-os elméleti munkássága egyre keményebb sztálinizmus-kritika jellemezte.²²

Lengyelországban nem volt szükség a magyarhoz hasonló radikális szovjet beavatkozásra. Ennek okai a „lengyel sztálinizmus” sajátosságaiban, illetve annak előzményeiben keresendő. Lengyelországban — a térség többi országától eltérően — a második világháború végével nem a béke, hanem a polgárháború, illetve partizánháború időszaka jött el. 1944 és 1949 között Lengyelországban továbbra is ropogtak a fegyverek. A becslések szerint ebben az időszakban 55 ezer ítéletet hoztak politikai ügyben a bíróságok, ebből nagyjából 10 ezer fő a legsúlyosabb büntetést kapta, ezen felül 8–10 ezer áldozata lehetett a harcoknak. 1944–1945 folyamán nem kevesebb, mint 40 ezer Honi Hadsereg katonát internáltak a Szovjetunióba.²³ Ilyen előzmények után²⁴ az 1948-as fordulat, a lengyel állam és a gazdaság sztálinizálása azt is jelentette, hogy a harcokba, valamint az állandó félelembe belefáradt lakosság számára eljönnek a nyugalom évei. Így a sztálinizmus (1948–1954) Lengyelországban nem jelentett olyan mértékű társadalmi megrázkódtatást, mint Magyarországon vagy Csehszlovákiában. Az említett okok mellett ebben szerepet játszott az is, hogy a lengyel vezetők ahol lehetett „elszabotálták” a totális szovjet típusú diktatúra megvalósítását.²⁵ Harmadrészt, maga Bolesław Bierut is gyenge személyiségnek számított Rákosihoz vagy Gottwaldhoz képest, de Sztálin sem élezte túlságosan a

²¹ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai... i. m. 34.

²² Nagy Imre ebben az időszakban készült írásait, tanulmányait lásd: *Nagy Imre: „A magyar nép védelmében.”* Vitairatok és beszédek 1955–1956. Párizs, Magyar Füzetek, 1984.

²³ *Andrzej Werblan: Stalinizm w Polsce.* Warszawa, Towarzystwo Wydawnicze i Literackie, 2009, 66–67.

²⁴ Itt meg kell jegyezni az óriási népesség mozgást is. A be- és kitelepítések következtében több millió lengyel állampolgár kényszerült lakóhelye elhagyására, az egykori német területekre kényszerített lakosság állandó bizonytalanságban élt, tartva a revíziótól. A kelet-közép-európai országok közül Lengyelország szenvedte el a legnagyobb emberveszteséget is, a világháború hat éve alatt közel 6 millióan veszítették életüket. Lásd: *Andrzej Paczkowski: Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989.* Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 103–106.

²⁵ A lengyel sztálinizmusról érdekes interjúkat készített Teresa Torańska a nyolcvanas években az egykori, még elő pártvezetőkkel. Lásd: *Teresa Torańska: Oni – Sztálin lengyel bábjai.* Budapest, AB Független Kiadó, 1987.

lengyelországi helyzetet. Jellemző, hogy a szocializmushoz vezető sajátos lengyel út legfőbb képviselőjét, Władysław Gomułkát megkritizálták és kizárták a párt soraiból, ám nem rendeztek ellene semmilyen pert. Pedig 1948. április 5-én az SZK(b)P külügyi osztálya által „A Lengyel Munkáspárt vezetőinek antimarxista ideológiai álláspontjáról” címmel készített elemzésben erősen kritizálták nézeteit, sőt rajta keresztül az egész lengyel marxizmust megbírálták, mondván, hogy az „elszakadt Lenin és Sztálin tanításától és a bolsevik párt eszmei-elméleti kincsestárától”.²⁶ Kritika tárgyává éppen azt a tézist tették a szovjetek, hogy a Lengyelországban lehetséges evolúciós úton a népi demokrácián keresztül, azaz a proletárdiktatúra alkalmazása nélkül is eljutni a szocializmushoz.²⁷ Ebben ugyan nem különbözött a csehszlovák koncepciótól, ám abban mégis jelentős eltérés mutatkozott, hogy a CSKP lényegében mindezt megvalósította, majd utána alkalmazkodott a szovjet elvárásokhoz, míg a lengyel viszonyok közepette erre kevés esély látszott, ráadásul Gomułka nem is gyakorolt önkritikát. A lengyel nacionalizmus — a magyarhoz hasonlóan — egyébként is veszélyesebbnek tűnt Moszkva szemében, mint a csehszlovák, mivel ez utóbbit nem terhelte szovjetellenesség.

Lengyelországban az „olvadás” első jelei 1954-re tehetőek. Fokozatosan korlátozták a cenzúrát, megjelentek a sajtóban az állami szervek működését érintő első — bár rendkívül enyhe — kritikák, amnesztiát hirdettek, amely értelmében a politikai „bűncselekményekért” bebörtönzöttek egy részét szabadon engedték, visszafogták a kollektivizálás folyamatát, létrejöhettek az első értelmiségi vitaklubok és a kultúra területén csökkent az ideológiai nyomás, a művészet (főleg az irodalom és a film) egyre inkább elhagyta a szocreál dogmáit.

Ekkor egy váratlan esemény adott munióciót a desztalinizáció híveinek. Az államvédelem egyik vezető beosztású funkcionáriusa, Józef Światło nyugatra szökött, majd 1954 augusztusától a Szabad Európa Rádió lengyel nyelvű adása sugározni kezdte a sztálinista rendszer túlkapásairól, rémtetteiről szóló beszámolóit.²⁸ Ennek azonnali következménye volt az állambiztonsági szervek átstrukturizálása, de annál jelentősebb volt a lengyel társadalomra, beleértve a párttagokat, gyakorolt hatása. Egyre szélesebb körben követelték az állambiztonsági- és a pártfunkcionáriusok privilégiumainak megszüntetését, a törvénytelen ségek kivizsgálását, a Honi Hadsereg rehabilitálását. 1954. november 29. és december 1. között tanácskozott a LEMP KB kibővített plénuma, amelyet eredetileg egy délutánosra terveztek, ám a résztvevők rendkívüli aktivitása miatt három naposra nyúlt. A több mint 170 résztvevő közül 35-en szóltak hozzá, éles hangú, kritikus megnyilvánulások jellemezték az aktívát, amely meglepte a pártvezetést is. Bierut kérésére a plénum után minden hozzászólóval autorizáltatták a saját szövegüket és a KB azokat szétküldte az országban a vajdasági

²⁶ T. V. Volokityina: A „nemzeti utak” elutasítása és a jugoszláv ügy. *Múltunk*, XLII. (1997) 3. sz. 156–157. A dokumentumot lásd: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentach rosszizszkih arhivov 1944–1953 gg. Tom I. 1944–1948 gg. Moszkva–Novoszibirszk, Szibirszkij Hronograf*, 1997, 814–830.

²⁷ Andrzej Werblan: Władysław Gomułka. Sekretarz Generalny PPR. Warszawa, Książka i Wiedza, 1988, 454–475.

²⁸ Zbigniew Błażyński: Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii. Londyn, Polska Fundacja Kulturalna, 1986.

pártbizottságok első titkárainak. A PB célja az volt, hogy enyhítse a Światło disszidálása után keletkezett feszültséget.²⁹ A KB ülés után, december 13-án szabadon engedték Gomulkrát is.

1955 nyarán az események már egyértelműen az „Olvasás” jegyében zajlanak. Augusztus 19-én a *Nowa Kultura* hasábjain megjelent Adam Ważyk „*Költemény felnőtteknek*” című verse. Az egykori sztálinista költő versének megjelenése a lengyel „olvadás” első fontos eseménye, irodalmi alapszövege lett. A költemény össz nemzeti vitát indított el és hozzájárult a politikai olvasás sikeréhez is. Ezzel egy időben aktivizálódott a lengyel ifjúság is: a szovjet Komszomol mintájára 1948-ban létrehozott Lengyel Ifjúsági Szövetségen (ZMP) belül viták kezdődtek. A ZMP lapja a *Po Prostu* 1955 őszén profilt váltott és a „diákok és a fiatal értelmiség” hetilapjává változott. A lap később az 1956. októberi események, a reformok szöcsövévé vált.

Az „új szakaszok” közös jellemzője, hogy az átmeneti (1953–1955) nemzetközi enyhülés időszakára esnek, a hatalmon lévő vezetők egyik országban sem kérdőjelezzik meg a sztálini típusú központi tervutasításos gazdaságirányítási rendszert, nem kérdőjelezzik meg a kialakult, állami dominanciájú tulajdonviszonyokat, s nem kérdőjelezzik meg az egy párt monopóliumára épülő politikai struktúrát. Igaz nem is ez volt a cél. Ebben az időszakban ugyanis még nem merült fel a „modell-kérdés”. A Szovjetunióban Sztálin alatt kialakult „szocializmus-modell” (melyet a magán- és a társadalmi tulajdon bürokratikus állami kollektivizálása jellemezte, és amelyben a közösségi lét alapja az állami közvetítés volt) szemben ugyan ott volt már „legitimált” jugoszláv (állami és közösségi tulajdonra épülő és önigazgatáson alapuló) modell, de ebben az időszakban egyetlen vezető politikus sem vetette fel annak megvalósítását.³⁰ Az „új szakasz” még Nagy Imre felfogása szerint sem tűzött ki új stratégiai feladatot. Változatlanul „a szocializmus gazdasági alapjainak lerakása, a szocializmus építése” maradt a fő cél „az előző hibás taktika megváltoztatásával és kijavításával”. Az „új szakasz” még nem a „szocializmusra” vonatkozott, vagyis nem a szocializmus sajátos formáját jelentette, hanem csupán a szocializmushoz vezető úton elvégzett módosításokat. Nem új modellről volt szó, hanem útválasztásról volt szó.³¹ A korabeli marxi kategóriák nyelvén: szükséges-e a proletárdiktatúra a szocializmus megvalósításához vagy evolúciós úton a proletárdiktatúra nélkül is elérhető-e a cél?³² Az új taktika nyilvánvalóan az utóbbit jelentette.

²⁹ Andrzej Werblan: i. m. 2009. 56.

³⁰ Ez nem jelenti azt, hogy a közgazdasági szakemberek ne folytattak volna már ebben az időszakban vitákat a központi tervutasításos rendszer megreformálásáról. Ez különösen igaz Magyarországra. Lásd: Földes György: Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás 1953–1956. Párttörténeti Közlemények, 1984. 2. sz. 72–108.

³¹ Lásd erről Nagy Imre: Az „új szakasz” jellemző vonásai és sajátosságai. In: „A magyar nép védelmében.” i. m. 25–30.

³² Itt meg kell jegyezni, hogy Sztálin „összestosta” a Marx által „proletárdiktatúra korszakának” feltételezett átmeneti szakaszt, amelynek eredeti funkciója a szocializmus megteremtése lett volna és a szocializmus szakaszát, vagyis a „kizsákmányoló osztályok” megszűnése után is fenntartotta a „proletárdiktatúrát”. A desztalinizáció idején éppen arról szóltak az ideológiai és politikai viták, hogy miképpen lehet revízió alá venni a sztálini téziseket.

Az „új taktika” mind a három tárgyaló országban megváltoztatta a gazdaságpolitikai prioritásokat, azaz csökkentették az ipari beruházások hányadát és növelték a mezőgazdaságra fordítandó forrásokat. Mindhárom országban felszámolták a személyi kultusz intézményét (Lengyelországban előtte sem létezett kiforrott formában) és a kollektív vezetés irányába történt előrelépés. Csehszlovákiában néhány hónapig, Magyarországon közel két évig kettős vezetési struktúra működött, előbbinél az elnök és a párt első titkára, utóbbinál a miniszterelnök és a párt első titkára közötti rivalizálás volt jellemző. Mindhárom országban felhagytak a proletárdiktatúra terrorra épülő hatalomgyakorlásával, és fokozatosan lemondtak a „kulákok” elleni nyílt erőszakos osztályharcról. Bár a kollektivizálás minden országban prioritás maradt — elvi és gazdasági okokból is —, de ebben az időszakban nem erőltették annak végrehajtását. Ha részlegesen is, de mind a három államban hirdettek amnesztiát a politikai okokból elítéltek részére, illetve megkezdődött a rehabilitáció.

Az „új szakasz” tehát korrekciót jelentett az addigi politikai gyakorlaton és végső soron — nem tudatosan — teret nyitottak azoknak a diskurzusoknak, amelyek a szocializmus felépítésének útjait és módjait vették napirendre. A viták tétje nem csupán a szocializmushoz vezető út megválasztása, hanem a szocializmus elfogadottságának a megteremtése is volt. A kérdés már nem csupán az volt, hogy miképpen lehet felépíteni a szocializmust az adott országban, hanem az, hogy a sztálinizmusból örökölt rendszerrel és hatalommal a kézben milyen irányban fejlődik tovább az adott ország, hogyan valósíthatók meg a nemzeti érdekek? Az „új szakasz” politikájának azonban legfőbb érdeme mindhárom országban az, hogy eltérően a sztálinizmus klasszikus korszakától egyre inkább lehetett alternatívákon gondolkodni, vitázni és írni. A közgazdaságtudomány, a filozófia és az irodalom képviselői újra megszólalhattak közügyekben, a film és a képzőművészet levetkőzve a zsdanovi szocialista realizmusát többszólamúvá vált témájában, mind nyelvezetében és kifejezőmódjában is. E folyamat már impliciten magában hordozta a modell-vitát, azaz milyen lesz a szocializmus az egyes országokban.

Az SZKP XX. kongresszusától a modell-vitáig (1956–1958)

Az „új szakasz” politikája minden országban elsősorban belső szükséglet volt, amelyet két dolog tett lehetővé: a világpolitikában bekövetkezett enyhülés és Moszkva szövetségi politikájának a megváltozása. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a csehszlovák, a lengyel és a magyar „új szakaszok” nem kapcsolódtak össze, az egyes pártok vezetői nem egymástól vették a mintát, az új irányvonal sokkal inkább Moszkva–Prága, Moszkva–Varsó és Moszkva–Budapest relációkban valósult meg mindenütt, hol kisebb, hol komolyabb szovjet beavatkozások következtében. Az új irányvonal mélysége és megvalósításának módszerei pedig erősen függtek az adott országban kialakult rendszer nemzeti sajátosságaitól.

Az SZKP 1956 februárjában lezajlott XX. kongresszusa a korábbiaknál nagyobb lökést adott a desztalinizációnak, szakaszhatárt abban az értelemben

jelentett, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja ekkor foglalt állást hivatalosan a legfelsőbb pártfórumon e kérdésben. Az addig kétoldalú titkos tárgyalások témái most nyilvánosságot kaptak és a szovjet vezetés megerősítette a korábban „új szakaszként” ismert irányvonalat, illetve a „békés egymás mellett élés elvének” doktrínáját.³³ Sokkal nagyobb hatása volt azonban Hruscsov „titkos” beszédének, amelyet csak a kongresszus küldöttei és az új KB tagjai hallgathattak meg.³⁴ A beszéd szövegét elutazásuk előtt megkapták azok a kommunista pártvezetők, akik hatalmon voltak az országokban. Nem sokkal később azonban úgy döntött a szovjet pártvezetés, hogy az egész párt és a Komszomol is megismerheti azt. Hruscsov keményen támadta Sztálin személyét és politikáját nem csupán a személyi kultuszáért és a terrorban játszott szerepért, hanem még a világháborúban elkövetett állítólagos hibáiért is. Ugyanakkor vigyázott arra, hogy mindig Leninre hivatkozva megvédje a szovjet rendszert és kizárólag Sztálin bűneire helyezze a hangsúlyt, valamint arra is ügyelt, hogy az áldozatokkal kapcsolatban kizárólag a kommunistákról essen szó. A bűnök lajstromba vételére Hruscsovnak több oka is lehetett. Belpolitikai szempontból leginkább az valószínűsíthető, hogy a rehabilitációval a Sztálinhoz köthető politikai ellenfeleit szerette volna lejáratni, ellehetetleníteni (pl. Malenkov), másfelől preventív cselekedetként — inkább ő, mint más — biztosíthatta magát, hogy ne kerüljön a vádlottak padjára. Végül azt is felmérte, hogy olyan méreteket öltött a sztálini represszió, hogy nem lehet „titkolni” a társadalom (leginkább a pártapparátus) előtt e kérdéseket, „nyíltan” kell róla beszélni.³⁵ Az SZKP első titkára legfőbb célja azonban az volt, hogy segítse a kommunista mozgalom eszmei és ideológiai megújulását, vagyis tiszta lapot nyisson mind az SZKP történetében, mint a többi kommunista párttal való nemzetközi kapcsolatokban. Ez utóbbi tekintve visszajára sült el a terv. A titkos beszéd komoly ideológiai és politikai válsághoz vezetett a szocialista táborban, a sztálini mintájú rendszerek kritikussai számára óriási muníciót adott. Ezen felül megrendítette a Szovjetunió tekintélyét is, megingott a bizalom Moszkva szavahihetőségében. A beszédnek ugyanakkor volt közvetett hatása is: ha Sztálin tevékenysége ilyen kemény kritika alá került, akkor az lehetőséget adhat arra is, hogy az egyes országokban felülvizsgálják a szocializmus építésének addigi — szovjet mintára épülő — tapasztalatait. Ezzel szoros összefüggésben e beszéd ahhoz is hozzájárult, hogy számos értelmiségi elvesztette hitét a marxizmus-leninizmusban, egyre többen

³³ Lásd Hruscsov beszédét és az elfogadott határozatokat: Az SZKP XX. kongresszusa (1956. február 14–25.). Budapest, Szikra, 1956, 9–144., 545–647.

³⁴ *Nyikita Hruscsov: A személyi kultuszról és következményeiről.* Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén, 1956. február 25. Budapest, Kossuth Kiadó, 1988. A titkos beszéd hatásairól és a szovjet desztalinizációról értékes tanulmányokat közöl: Polly Jones (ed.): *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating cultural and social change in the Khrushchev era.* London–New York, Routledge, 2006.

³⁵ A táborokból szabaduló tömegeknek óriási hatása volt a szovjet desztalinizációs folyamatban. Lásd: *Stephen F. Cohen: Rethinking the Soviet Experience. Politics and History Since 1917.* New York–Oxford, Oxford University Press, 1985, 96–100. Lásd még: *Baráth Magdolna: Az SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében.* Múltunk, (2006) 2. sz. 177–200.

fogalmazták meg ezen elvre épülő rendszerek kritikáját, sokan végleg szakítottak a kommunizmussal.³⁶

A sztálinizmus-kritika tehát új erőre kapott minden szocialista országban. Március folyamán mind az MDP KV (március 12–13.), mind a CSKP KB (március 29–30.) plénuma megvitatta a XX. kongresszus hozadékát. Szavakban mindkét pártvezetés levonta a tanulságot, bár inkább a kiváráásra helyezkedtek.³⁷ Lengyelországban bonyolultabbá vált a helyzet ugyanis Bolesław Bierut még Moszkvában elhunyt. A temetésére Varsóba érkező Hruscsov jelenlétében választották meg Edward Ochabot a párt új vezetőjévé. Eközben azonban már rendkívül élén vita bontakozott ki az országban Hruscsov titkos beszédével kapcsolatosan.³⁸

A történelem tehát túllépett az 1956 előtti „új szakasz” mérsékelt változtatások politikáján. Az új feltételrendszerben a kérdés már úgy merült fel, hogy sztálini típusú államszocializmus, a marxizmus-leninizmus és a proletár internacionalizmus kőbe vésett elvei tarthatóak-e, illetve követendőek-e? Ha nem, akkor hogyan másképpen? Ettől volt hangos a közélet 1956 tavaszától Csehszlovákiában, de leginkább Lengyelországban és Magyarországon, és ebbe a vitába kapcsolódott be Jugoszlávia 1956 végétől, amely önmagát látta igazolva. 1956–1957 eseményei abban is különböznek a korábbi időszaktól, hogy áthelyeződnek a súlypontok. Míg korábban Moszkva irányította az eseményeket, szinte elhanyagolható volt a szocialista tábor országainak egymásra hatása, addig ebben az időszakban leginkább e horizontális hatások érvényesültek, sok esetben ezek befolyásolták a térségben zajló bel- és külpolitikai folyamatokat. Ekkor és ezektől a vitáktól vált a szocialista blokk igazi blokká, amikor nem már nem kizárólag Moszkva jelentette az igazodási pontot, hanem az irányvonalak a kölcsönhatások keresztműzében alakultak ki.

A kommunista pártok szempontjából Csehszlovákiában volt a legkedvezőbb a helyzet. A vezetőváltás már nem volt aktuális: még 1953-ban Gottwald halála után Novotný került a párt élére, aki Hruscsov bizalmát is megszerezte. Az „új szakasz” politikája, valamint az a komparatív előny, amivel az ország gazdasági értelemben rendelkezett — a megörökölt fejlett ipar — lehetővé tette, hogy az 1953-as plzeni sztrájkok után lecsillapítsa a lakosság elégedetlenségét. 1953 és 1956 között hatszor csökkentették, összesen 18 százalékkal a fogyasztási cikkek árait, számos intézkedés történt a lakásépítések és a fizetés-emelés terén, de erősítették a szlovák nemzeti intézmények és tanácsok pozícióit is. Olyannyira sikeres volt a csehszlovák politika, hogy 1956-ban valóban nem volt olyan mértékű társadalmi elégedetlenség, mint Lengyelországban és

³⁶ *M. J. Prozumensikov*: „Szekretnij” doklad Ny. Sz. Hruscsova na XX szjezgye KPSZSZ i mezsdunarodnoje kommunyisztjicseszkjoje dvizsenyije. In: Doklad Ny. Sz. Hruscsova o kulnye licnosztyi na XX szjezgye KPSZSZ. Otv.Red.: K. Aimer-Macher, Moszkva, ROSSZPEN, 2002, 17–40.

³⁷ Rákosi Máttyás beszédét lásd: Tartós békéért, népi demokráciáért! 1956. március 25.; Antonín Novotný felszólalását lásd: Tartós békéért, népi demokráciáért! 1956. április 15.

³⁸ *J. A. Szczeпаński* „Pełnym głosem” című cikkeiben (Trybuna Ludu – március 26., április 8.) radikális változtatást követelt a kultúrpolitikában. A Po Prostu vezércikkben követelte a politikai változásokat. A „Co robić?” c. cikkben javasolták a kommunista Lengyel Ifjúsági Szövetség (ZMP) feloszlását és egy új szervezet létrehozását.

Magyarországon.³⁹ 1956. október 24-én amikor Novotný hivatalos tárgyalásokra Moszkvába utazott, akkor Hruscsov Csehszlovákia gazdaságpolitikáját példaként állította a többi szocialista ország vezetői elé.⁴⁰

Ennek ellenére az SZKP XX. kongresszusa a csehszlovák pártot és a társadalmat is megrázta.⁴¹ Az addig tapasztalható nyugalmat felborította Hruscsov titkos beszéde. 1956. március 29–30-án a CSKP KB plénuma megvitatta a kongresszus tanulságait és mérsékelt önkritikát gyakorolt a párt vezetésére. A következő KB ülésen (április 19–20.) folytatódott vita: negyvennégyen kértek szót a plénumon. Az elfogadott határozat megállapította, hogy a kritika elérte azt a szintet, ami már káros a pártra nézve. Alexej Čepička miniszterelnök-helyettest, nemzetvédelmi minisztert, PB-tagot és KB-titkárt megfosztották funkcióitól. Végül a KB egy levelet fogalmazott meg az Írószövetség készülő kongresszusához, amelyben önmérsékletre intették az írókat.⁴² Március végétől nemcsak az írók, hanem a szakszervezetek és az ifjúság különböző fórumokon gyakrabban írtak Sztálin „személyi kultuszáról”, és kezdeményező szerepet vittek a viták irányába. A CSKP alapszervezeteiben is egyre hangosabbak voltak a kritikus hangok, egyre többen sürgették a párt rendkívüli kongresszusának összehívását is.⁴³

1956. április 22–29-én ülésezett a Csehszlovák Írószövetség II. kongresszusa, amely a csehszlovákiai desztalinizáció legfontosabb eseményévé vált.⁴⁴ Az írók ugyan nem fogalmaztak meg nyílt politikai követeléseket, maradtak az irodalom kérdéseinél, de élesen bírálták a sematikus szocialista realizmust és a cenzúrát. A sztálinizmust konkrétan érintette két fiatal, Dominik Tatarka szlovák író és Milan Kundera cseh író javaslata, akik követelték a „burzsoá nacionalizmus” vádjával börtönben ülő Ladislav Novomeský rehabilitálását. Annak ellenére, hogy a felszólalásokat közölte az írószövetség lapja (*Literární Noviny*), az ese-

³⁹ Meg kell jegyezni, hogy történészek között van olyan nézet, amely szerint a csehszlovák társadalom elszalasztotta a lehetőséget 1956-ban, amikor nem lázadt fel a sztálinizmus ellen. Muriel Blaive: *Promarněná příle itost. Československo a rok 1956*. Praha, Prostor, 2001. Ezzel szemben hangsúlyozni kell, hogy a forradalmakat, felkeléseket nem lehet importálni semmilyen történelmi helyzetben, a csehszlovák társadalomban nem volt forradalmi hangulat. Ennek számos összetevőjére még kitérünk.

⁴⁰ Az 1956. október 24-i moszkvai értekezlet. Közli: Hajdu Tibor. In: *Évkönyv I.* 1992. Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 145–156. Hruscsov a következőket mondta: „Az ideológiai munka egymagában nem segít, ha nem biztosítjuk az életszínvonal javulását. Nem véletlen, hogy zavargásokra Magyarországon és Lengyelországban, nem pedig Csehszlovákiában került sor. Ennek magyarázata, hogy Csehszlovákiában összehasonlíthatatlanul magasabb az életszínvonal.”

⁴¹ Az 1956-os csehszlovákiai eseményekről magyar nyelven: *Berkes Tamás: Az ötvenhatos cseh passzivitás okai és értelmezése*. Múltunk, LII. (2007) 4. sz. 104–121.

⁴² Od X. do XI. Sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. i. m. 290–298.

⁴³ *Karel Kapan: Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal, 2005, 418.

⁴⁴ A kongresszus Antonín Zápotocký és Jan Drda (az írószövetség elnöke) felszólalásaival kezdődött, ám a harmadik napon Katarína Lazarová szlovák író nő javaslatát a kongresszus általános vitává változott. Ezután František Hrubín és Jaroslav Seifert is fellépett az ideológiai kötöttségekkel szemben. Seiferttől az írókat a nemzet lelkiismeretének nevezte. A kongresszus rehabilitálta az 1949-ben elhunyt František Halas-t, akinek műveit hivatalosan elítélte a rendszer főideológusa Ladislav Štoll (zsdanovista kultúrpolitikus). Lásd: *Michal Bauer: II. sjezd Svazu československých spisovatelů 22.– 29.4. 1956*. Aluze – Revue pro literaturu, filozofii a jině (2010) 3. 96–106.

ményt nem követte komolyabb társadalmi mozgolódás. A május 12-i pozsonyi és 19-i prágai diákmajálisok sem változtak antisztálinista demonstrációkká. Igaz a vidám hangulatú felvonulásokon megjelent néhány követelés, de összességében nem érintette a rendszer alapkérdéseit. A diákok kezdeményezése nem váltotta ki sem az értelmiség, sem a munkások érdeklődését, azok nem sorakoztak fel mellettük.⁴⁵

Elmondható, hogy a CSKP viszonylag könnyen úrrá lett a helyzeten. 1956. június 11–15 között megtartották a sokak által követelt országos pártkonferenciát, ahol mind Novotný, mind pedig Zápotocký hangsúlyozta az SZKP XX. kongresszusának jelentőségét, ugyanakkor megvédte a CSKP 1954-ben megtartott X. kongresszusának irányvonalát: „A tények világosan arról tanúskodnak, hogy ez az irányvonal helyes volt és ma is helyes, semmit nem kell rajta változtatnunk, és hogy lényegében helyesen és sikeresen valósítottuk meg.” Novotný szerint az SZKP XX. kongresszusa eredményeinek elfogadása „nem jelenti azt, hogy bennük kész használati utasítást látunk valamennyi problémánk megoldására”, hanem saját körülményeiknek megfelelően kell kidolgozniuk a szocialista társadalom felépítésének kérdéseit. Ez lényegében megfelelt annak a politikának, amit a CSKP mindig is folytatott: a „csehszlovák út” politikájának.⁴⁶ A Slánský-perrel kapcsolatban továbbra is kitartott amellett, hogy a vádak megalapozottak voltak. Bár a koncepciók perek felülvizsgálata a Szovjetunióban sem volt napirenden, Hruscsov továbbra is Sztálin érdekéért tekintett a trockistákkal és a Buharinnal való leszámolásra. Novotný csupán a jugoszlávokkal kapcsolatos vádakot ismerte el hamisnak, ami megfelelt a szovjet vonalnak.

Végül soron a csehszlovák párt gyors konszolidációja Moszkva szemében egyáltalán nem azt jelentette, hogy Prágában nem történt semmi, maradt a sztálinizmus. Éppen ellenkezőleg, a CSKP politikáját Moszkva példásra értékelte. 1957. január 29. és 31. között a CSKP vezetése utazott Moszkvába, majd Hruscsov és Bulganyin hivatalos vizontlátogatására is sor került július 9–16. között. A csehszlovák vezetők körbeutaztatták a szovjeteket az országban: Prága, Pozsony, Kassa, Brno, Ostrava, Plzen, Most, Zsolna és Olomouc volt az útvonal. Az októberi viharos hetek után ez volt Hruscsovék első hivatalos útja a kelet-európai régióban. A két találkozóról kiadott közlemények a teljes nézetazonosságról tanúskodtak, a CSKP pedig teljes támogatásáról biztosította Hruscsovot.⁴⁷

Lengyelországban forróbb volt a helyzet, a júniusban munkásfelkelésre alakuló poznaíni sztrájkot kegyetlenül leverte a lengyel hadsereg. Ochab vezető szerepet vállalt a munkások elleni fellépésben, bár a változásokat már nem akadályozhatta meg.⁴⁸ Az igazi változást 1956 októbere hozta el. A LEMP VIII.

⁴⁵ John P. C. Matthews: *Majales: The Abortive Student Revolt In Czechoslovakia in 1956*. Washington, D.C. 1998. (Working Paper No. 24)

⁴⁶ Lásd: Pod zástavou socializmu, 5. évf. (1956) 13. sz.

⁴⁷ Dokumenty československé zahraniční politiky 1945–1960. Praha, Státní Nakladatelství Politické Literatury, 1960, 125–135.

⁴⁸ A poznaíni eseményekről és következményeiről lásd: Edmund Makowski: *Poznański czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2006. [A könyvet magyarul ismerteti: *Mitrovits Miklós*, In: *Világtörténet*, 2006. (28. évf.) ősz/tél 86–90.]

plénuma engedve a társadalmi nyomásnak és a párt reformista irányvonalának első titkárrá választotta Władysław Gomułkát, aki a szocializmushoz vezető sajtós lengyel út első számú képviselője volt. A plénumon elmondott antisztálinista beszéde a sztálinista hatalomgyakorlási módszerek, az erőszakos kollektivizálás és a gyorsított iparosítás kritikáját tartalmazta.⁴⁹ A beszéd szoros rokonságban állt — bár jóval szókimondóbb formában (ne felejtjük, a XX. kongresszus után vagyunk már!) — Nagy Imre „új szakasz” politikájával és sokaknak reményt adott a valódi változásokra. Gomułka beszéde nem csak Lengyelországban keltett óriási reményeket, hanem katalizátor szerepet játszott a magyar egyetemi ifjúság és az értelmiség körében is. Pontosan azért, mert emléktette őket Nagy Imre politikai vonalára. A lengyel és a magyar események bizonyos szempontból együtt haladtak már a XX. kongresszus óta. Az értelmiség mindkét országban sokkal inkább reformista álláspontra helyezkedett, mint Csehszlovákiában, s valódi reformokat követeltek a politika, a gazdaság és a kultúra területén is. A DISZ Petőfi-körös vitái (különösen a közgazdasági és a filozófia) erős rokonságot mutattak az ebben az időben megjelenő lengyelországi cikkekkel, tanulmányokkal, vagy éppen az 1956 elején alakul varsói Görbe Kör vitaklub rendezvényeivel, valamint a lengyel közgazdászok II. konferenciájával.⁵⁰ Gomułka az októberi plénumon elmondott kemény antisztálinista beszédét a *Szabad Nép* teljes egészében közölte, aminek következtében a budapesti ifjúság a lengyel változásokhoz hasonló követelt október 23-án: Nagy Imrét a kormányba. Nagy Imre életútját tekintve nem hasonlított Gomułkához, de az általuk képviselt politika terén sok közös vonással rendelkeztek. Nem elhanyagolható tény, és ennek óriási szerepe lesz a következő napokban, hogy Ochab lemondott a párt vezetéséről, a lengyel sztálinisták nem próbálták meg megakadályozni Gomułka hatalomátvételét, nem hívták segítségül a szovjeteket. Az új lengyel vezető tehát viszonylag nagy társadalmi támogatottsággal került a LEMP élére úgy, hogy potenciális ellenfelei nem nyitottak frontot vele szemben, s végső soron Hruscsov is elfogadta.⁵¹ Ezzel szemben Nagy Imre rendkívül nehéz helyzetben kerül a kormány élére, nem csupán a sztálinistákkal (elsősorban Gerő Ernő), hanem az utca radikalizálódott népével is meg kellett volna küzdenie.

A magyar felkelés leverése után (november 4.) új, rendkívül bonyolult és szövevényes politikai helyzet állt elő. Minden érintett ország (Magyarország,

⁴⁹ A demokratizálás útja az egyetlen út. Władysław Gomułka beszéde a LEMP Központi Bizottságának VIII. ülésén. *Szabad Nép*, 1956. október 23. 3–4.

⁵⁰ Ez utóbbin (1956. július 7–9.) olyan neves előadók vettek részt, mint Oscar Lange (A közgazdaságtan aktuális problémái Lengyelországban), *Edward Lipiński* (Gazdasági törvény és a politikai gazdaságtan tárgya), *Bronisław Minc* (A szocialista újratermelés teóriájának problémái), *Michał Kalecki* (A beruházás és a nemzeti jövedelem dinamikájáról a szocialista gazdaságban), illetve *Włodzimierz Brus* (Az értéktörvény a szocialista gazdaságra gyakorolt hatásának problémái). Élesen kritizálták a sztálinista közgazdaságtant, elfogadták azt a tézist, hogy a szocializmus építésében nem kizárólag marxista nézetekkel lehet részt venni, ugyanakkor azt is leszögezték, hogy a vita nem szolgálhat arra, hogy valaki a szocializmus ellen lépjen fel. Lásd: *Z obrad II Zjazdu Ekonomistów Polskich. Nowe Drogi* (1956) 6. sz. 92–101.

⁵¹ Hruscsov magatartásáról Gomułka beszámol Csou En-laj kínai miniszterelnöknek 1957. január 11–12-én. Lásd: Csou En-laj kínai miniszterelnök 1957. januári látogatása Varsóban. Közli: Tischer János. *Múltunk*, XXXIX. (1994) 3. sz. 141–175.

Lengyelország, Csehszlovákia, Szovjetunió és most már Jugoszlávia) vezetői komoly dilemma elé kerültek: hogyan tovább? Folytatható-e a desztalinizáció? Ha igen, akkor milyen úton, milyen módszerekkel? Az októberi magyar események ugyanis minden pártvezetés előtt élesen megmutatta a lehetséges változások határait, illetve azzal a súlyos tanulsággal járt, hogy az események nem megfelelő kontrollálása esetén veszélybe kerülhet a „szocializmus ügye”: vagyis a magyar felkelés arra a fájdalmas pontra mutatott rá, hogy milyen könnyen (néhány nap alatt) megdönthető a rendszer, ha a Szovjetunió nem kel a védelmére. Az egész probléma tehát egyrésztől újra napirendre helyezte a Szovjetunóhoz való viszony és a szuverenitás kérdését. Másrésztől az események következtében az is világossá vált, hogy az olyan alapelvek, mint a proletárdiktatúra (a párt vezető szerepe) és a proletár internacionalizmus elvének (felelősségvállalás az egész szocialista tábor léteért) megkérdőjelezése, amelyek összefüggenek egy sor más kérdéssel (lehetséges-e munkás-önigazgatás, decentralizált gazdaság, piac, stb. a szocializmuson belül), előkészíti a rendszer ellenségeinek a terepet, amely végső soron a folyamat „ellenforradalomba” torkollhat. A rendszer és a hatalom sérülékenysége új keretbe állította a sztálinisták (dogmatikusok) és a reformisták (revizionisták) harcát ezekben az országokban.

A helyzetet bonyolította, hogy Lengyelország új vezetése októberben valódi fordulatot hirdetett meg: elsősorban a Szovjetuniótól való függőség csökkentésének, az egyenrangú partneri viszony kialakításának szándékával. Jugoszlávia pedig nem sokkal a magyar felkelés leverése után rendszer-vitát kezdeményezett a Szovjetunióval. Mindkét kihívásra választ kellett találni úgy, hogy közben a magyar és a lengyel helyzet konszolidálódjon, a szocialista tábor egysége pedig lehetőség szerint ne sérüljön.

Gomułka ragaszkodva a szovjet kormány 1956. október 30-ai nyilatkozatához, amelyben Moszkva leszögezte, hogy „kölcsonös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságnak, a területi integritás tiszteletben tartásának, az állami függetlenségnek és szuverenitásnak, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elveire építhetik”,⁵² Lengyelország mind a Varsói Szerződés, mind a KGST tekintetében olyan javaslatokkal állt elő, amely a szocialista tábor belső kohézióját gyengítette volna. Az a lengyel törekvés, amely már 1956 őszétől tetten érhető, hogy Lengyelország függőségén nem csupán a Szovjetuniótól, hanem az egész szocialista tábortól lazítson perspektivikusan magában hordozta a lehetőséget, hogy aláássa az egységes és erős szocialista világot, s gyengíti a Hruscsov azon törekvését, hogy egyenrangúként ismertesse el a VSZ-t a NATO-val. Varsó ennek megfelelően már 1956 novemberében javaslatot tett a VSZ oly módon történő átalakítására, amelynek elfogadása azt eredményezte volna, hogy a szövetség gyakorlatilag csak háború esetén működhetne valódi szövetségként (az előterjesztés javasolta, hogy ne legyen közös hadsereg, minden hadsereg a saját vezérkarának legyen alárendelve, a főparancsnokság mellett mű-

⁵² A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk.: Gál Éva, Hegedűs B. András. Budapest, 1956-os Intézet, 1993, 65–67.

ködjön egy Katonai Tanácsadó Testület, amelybe minden ország honvédelmi minisztere és vezérkari főnöke is tag, stb.).⁵³

A szocialista tábor gazdasági integrációját tekintve szintén a látszat szövetség irányába mutatott a lengyelek által 1957 áprilisában előterjesztett javaslat. E szerint a tervezést csak az energetikai és szállítási kérdésekre, illetve az információcserére redukálták volna és az egyeztetést kivonták volna a szovjet befolyás alatt lévő titkárság hatásköréből.⁵⁴ Mindkét lengyel javaslatot elvetették a tagállamok, bár a KGST-re vonatkozó felvetéseket legalább megtárgyalták. A lengyel törekvések nem voltak időszerűek abban a nemzetközi környezetben, amikor éppen az integráció szorosabbra fűzése lett volna kívánatos: a lengyelek ötletei a szétfejlődést és nem az egységet szolgálták.

A lengyel politika más vonatkozásban sem segítette elő az egységet. Tito külpolitikai önállósága példa volt Gomulka számára és ennek megfelelően kereste is a kapcsolatokat Belgráddal. Varsó számára az is fontos volt — és ez rávilágít a szocialista táboron belül kialakult helyzetére —, hogy Kína mellett Jugoszlávia volt az egyetlen szocialista ország, amelynek vezetése megjegyzések nélkül elfogadta az októberi fordulatot és nem tekintette azt a szocialista rendszerre nézve veszélyesnek. A jugoszláv pártvezetés és a társadalom örömmel fogadta a LEMP KB októberi határozatait, a JKSZ volt az egyetlen párt, amely külön brosúrában, 2000 példányban kiadta a LEMP KB VIII. plénumán elhangzott referátumokat és határozatokat. Jugoszlávia volt az egyetlen olyan szocialista ország, amely támogatásáról biztosította a lengyel–amerikai gazdasági tárgyalásokat is.⁵⁵ Nem elhanyagolható tény, hogy az 1956-os magyarországi felkeléssel, majd a novemberi szovjet katonai beavatkozással kapcsolatban is hasonló, bár nem azonos álláspontot foglalt el Tito és Gomulka. Október 29-én mindkét vezetés felhívással fordult a magyar párthoz és támogatásáról biztosította. Tito valós reményeket fűzött ahhoz, hogy a magyarországi és a lengyelországi események „jugoszláv megoldást” nyernek. Ennek még az sem mondott ellen, hogy ő és Gomulka is elfogadta a szovjet beavatkozás szükségességét abból kifolyólag, hogy Magyarországon veszélybe került a szocializmus ügye.⁵⁶

Korántsem volt ekkora egyetértés abban, hogy mi váltotta ki a válságot, hogy mi volt az oka a felkelésnek, és ez már a rendszer lényegét érintette. A jugoszlávok szerint nem csupán a Rákosi–Gerő klikk”, hanem az egész bürokratikus rendszer hibáiról volt szó.⁵⁷ Felvetették, hogy az SZKP XX. kongresszusa

⁵³ Lásd: Memorandum w sprawie Układu Warszawskiego oraz planu rozwoju Sił Zbrojnych PRL. In: Wanda Jarzabek: PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980. Warszawa, ISP PAN, 2008, 104–109.

⁵⁴ *Feitl István*: Válság a KGST-ben 1956–1958. Archívnet, 12. évf. (2012) 3. sz.

⁵⁵ Stosunki polsko–jugosławiańskie. Archiwum Akt Nowych (AAN), PZPR 1354, Sygn. XI A/42. 25–26.

⁵⁶ Lásd: *Zoltán Ripp*: Hungary’s Part in the Soviet–Yugoslav Conflict, 1956–1958. *Contemporary European History*, 7. (1998) 2. 197–225., illetve Az 1956-os magyarországi forradalom lengyel dokumentumai. Szerk.: Tischler János. Budapest, 1956-os Intézet – Winsdor Kiadó, 1996, 13.

⁵⁷ Lásd Titó pulai beszédét: AAN, PZPR 1354, Sygn. XI A/43. 72–95. és Kardelj felszólalását: AAN, PZPR 1354, Sygn. XI A/43. 157–158.

leegyszerűsítette a fő problémákat a személyi kultusz kérdésére. Így Magyarországon sem csupán a Rákosi–Gerő-klikk, hanem az egész elburokratizálódott rendszer hibáiról kell beszélni. Természetesen a jugoszláv vezetők a saját munkás-önigazgatáson alapuló rendszerüket állították szembe a sztálini típusú bürokratikus államszocializmussal. Így vált a revizionizmus elleni harc újra jugoszláv-ellenes programmá. Gomulka — a Titóval való szolidaritása ellenére — nem foglalt állást a rendszer-vitában Belgrád oldalán.⁵⁸ Azért sem, mert 1957 elején az addig legnagyobb kihívás, a parlamenti választások előtt állt: a tét az új politikai vezetés legitimációjának bizonyítása volt. A hatalom stabilizációja és a rendszer bizonyos mértékű restaurációja volt a fő feladat: az 1956 őszen létrejött munkásönkormányzatok egyre kényelmetlenebbé váltak a LEMP vezetése számára.⁵⁹

A jugoszlávok által kezdeményezett rendszervita eleinte Magyarországon és Lengyelországban is nagy visszhangot váltott ki az értelmiség körében 1956. december elejéig a *Népszabadság* közölte szinte az összes jelentősebb állásfoglalást mindkét oldalról.⁶⁰ Ez annak volt köszönhető, hogy ebben a két országban október óta sorra alakultak a gyárakban a munkástanácsok, s ezen öngazgató szervek valódi hatalmi alternatívaként jelentek meg a párttal szemben. Magyarországon az év végéig, Lengyelországban azonban egészen 1958 végéig tartották magukat. Magyarországon azonban az októberi események átértékelése: a Rákosi–Gerő-klikk hibákat követett el, Nagy Imre és társai pedig árulást, rövidre zárta a rendszer-vitát és mindenfajta revizionizmust elítélt és ez megpecsételte a munkástanácsok sorsát is. Ebben az értelmezési keretben a párt vezető szerepének megkérdőjelezése, az ország kiszakítása a szocialista táborból a likvidátor-politika valóságos szimbóluma lett, konkrét történelmi példa arra, hogy a revizionizmus ellenforradalomhoz vezet. Ugyanakkor éppen a katasztrofális magyar gazdasági helyzet miatt döntött úgy a Kádár-kormány, hogy a gazdaságirányítási mechanizmuson változtatni kell és Varga István egykori kisgazdapárti közgazdász-professzor vezetésével egy munkabizottság alakult az új irányelvek kidolgozására. A közgazdász-értelmiség egy jelentős része szimpatizált a jugoszláv öngazgatói modellel. Kádár végül levetette a napirendről a gazdasági reformkérdést. Tehette ezt azért, mert 1957 márciusában sikerült megállapodnia két fontos kérdésben a szovjetekkel: 1. Nagy Imrét bíróság elé fogják állítani árulásért. Tehát a revizionizmus és a jugoszláv-modell kérdése ezzel eldőlt. 2. A szovjetek olyan jelentős mértékű gazdasági segítséget nyújtottak, hogy átmenetileg orvosolta a magyar gazdasági problémákat.⁶¹

⁵⁸ Vö.: Gomulka 1956. november 29-ei beszéde. Trybuna Ludu, 1956. november 30.

⁵⁹ 1957. február 26-án Józef Cyrankiewicz lengyel miniszterelnök választások utáni programadó beszédében elvetette a munkás- és vállalati öngazgatás teljes bevezetését tartalmazó gondolatokat: „Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy azok a koncepciók, amelyek a központi tervezés felszámolására irányulnak, arra, hogy a vállalatnak teljes szabadságot kell adni az összenemzeti vagyonnal való gazdálkodás terén, a kockázatot viszont ugyanakkor az állam viselné, nemcsak hogy homlokegyenest ellenkeznek a szocializmus alapelveivel, hanem közvetlenül is negatív hatást gyakorolnak a lakosság életszínvonalára, egész gazdasági rendszerünkre.” Trybuna Ludu, 1957. február 27.

⁶⁰ Az MSZMP december 5-ei állásfoglalása után azonban már nem adták közre Kardelj említett december 7-i beszédét még kivonatos formában sem.

⁶¹ Lásd: Baráth Magdolna: Magyarország és a Szovjetunió. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 37–42.

Lengyelországban is hasonló volt a helyzet annyi — nem elhanyagolható — különbséggel, hogy a munkástanácsok itt még léteztek és erős pozíciókat vívtak ki maguknak, a lengyel értelmiség pedig aktív támogatásáról biztosította őket. Mind a munkások, mint a közgazdász-filozófus értelmiség jelentős része erős szimpátiát mutatott a jugoszláv önkormányzó modellhez hasonló rendszer megvalósítása felé. 1957 áprilisára már Gomułka számára is világos volt, hogy a szocialista tábor kötöttségeinek lazítására tett kísérletei mind a VSZ-ben, mind a KGST-ben elutasításra találnak. Sokat nyomott a latban, hogy Varsónak nem marad szövetségese a táboron belül: sem az NDK-val,⁶² sem Csehszlovákiával nem sikerült 1956 októbere óta normalizálni a kapcsolatokat.⁶³ Magyarországgal pedig a lengyel társadalom nyomása miatt nem vállalkozhatott a kapcsolatok szorosabbra vételére.⁶⁴ A Titóval való ambivalens viszony nem pótolhatta a szocialista táboron belüli jó kapcsolatokat annál inkább sem, mert Gomułka fő külpolitikai prioritása továbbra is az ország nyugati határainak elismertetése volt. Annak pedig elsőszámú garanciája a Szovjetunió, nem pedig Jugoszlávia volt. A táboron belüli izolálódástól való reális félelem mellett a revizionizmus elítélése irányába toltta Gomułkát az tény is, hogy a LEMP-tagok egy jelentős része bizalmatlan volt az új vezetés iránt, pedig Gomułka nem kezdett az egykori sztálinisták boszorkányüldözésébe.⁶⁵

Gomułka a számos külső és belső kényszerítő erő hatására végül elszánta magát és a LEMP KB IX. plénumán (1957. május 15–18) keményen megkriti-

⁶² A lengyel–NDK viszonyt kezdetektől mérgezte a lengyelek második világháborús tapasztalatainak emléke, a társadalom nem tett különbséget nyugat-német és kelet-német között, általában ellen-szenvvel viseltetett irányukba. Másfelől az NDK kommunista vezetése annak ellenére, hogy 1950-ben elismerte az Odera–Neisse-határt (zgorzeleci-szerződés) eltúrte, sőt gyakran táplálta a lakosságban élő revizionista hangulatot. Elsősorban azért, mert a pártvezetők jelentős nemzeti deficittel álltak az ország élén, az elvesztett keleti területek visszaszerzésének lebegtetése által próbálták népszerűségeket szerezni a társadalomban. 1957 februárjában Walter Ulbricht konkrétan megszarolta a lengyel vezetést, hogy ha nem szállítják számukra a megfelelő mennyiségű szenet, akkor felvetik hivatalosan is a határkérdést. Lásd erről: *Robert Skobelski*: *Polityka PRL wobec panstw socjalistycznych w latach 1956–1970*. Współpraca – napięcia – konflikty. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2010, 46–56. és 339–422., illetve *Sheldon Anderson*: *Cold War in the Soviet Bloc. Polish–East German Relations, 1945–1962*. Colorado, Westview Press, 2001.

⁶³ A csehszlovák vezetés több okból is bizalmatlanul tekintett a lengyel októberi fordulatra. Egyfelől a lengyel gazdaságpolitika megváltozása következtében Varsó jelentősen csökkentette a szén-szállításokat, amely komoly fűtési gondokat okozott Prágának: kénytelen volt a jó minőségű saját szénkészletét fűtésre használni, aminek következtében nem tudta a megfelelő mennyiséget leszállítani az NDK kohászata számára. Másfelől Gomułka személye is gondokat okozott, hiszen a csehszlovákok korábban éles kampányt folytattak ellene. Nem elhanyagolható jelentőséggel bírt a csehszlovákiai lengyel kisebbség jelenléte, valamint az, hogy a csehek tudatában erősen élt még a lengyel állam részt vett Csehszlovákia feldarabolásában 1938-ban. Lásd: *Jan Adamec*: *Between Socialist Friendship and National Indifference: The Czechoslovak Communist Elite and its Perception of Poland and Hungary in 1956–1957*. Budapest, CEU, 2004.

⁶⁴ A kádári vezetés folyamatosan kérte Gomułkát, hogy utazzon Budapestre, hogy lehűtse a magyar társadalom lengyelek iránt érzett szimpátiáját. Lásd erről bővebben: *Tischler János*: *Magyar–lengyel kapcsolatok a korai Kádár-korszakban, 1958 nyaráig*. In: *Évkönyv IV*. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 61–93.

⁶⁵ Elég itt csak arra utalni, hogy a KB VII. és VIII. plénumán mindössze 10 új KB tagot választottak, ebből 6 már korábban is póttag volt, a 4 új tag Gomułka, Loga-Sowiński, Kliszko és Spsychalski volt. Lásd: Benon Dymek: *Z dziejów PZPR w latach 1956–1970*. Warszawa, IHRR, 1987. 38–39.

zálta azokat az értelmiségieket, újságírókat, akik az „októberi reformok második szakaszát” követelték. Keményen ostromozta a párton belüli dogmatizmust, s kisebb veszélynek minősítette azt a revizionizmusnál: utóbbi aláássa a párt vezető szerepét és egységét.⁶⁶ A plénum az „októberi remények” végét jelentette. Ezzel együtt Kádárhoz hasonlóan Gomułka is levette a napirendről a lengyel gazdaságirányítási modell reformjának kérdését. Pedig a Czesław Bobrowski, jugoszláv-barát közgazdászprofesszor vezetésével alakult bizottság el is készítette javaslatait. A politikai áramlatok változását jelezte azonban, hogy a téziseket már sem a KB napilapja, a *Trybuna Ludu*, sem a párt elméleti havilapja, a *Nowe Drogi* nem közölte, hanem egy szűkebb réteg által olvasott varsói lapban tették közzé csupán.⁶⁷

Gomułka fordulatára a jugoszlávok bírálóan reagáltak, de a lengyel vezetés továbbra is szerette volna megőrizni jó kapcsolatait Belgráddal. Erre azonban egyre kevesebb esélye maradt. 1957. szeptember 16-án ugyan Gomułka és Tito közös nyilatkozatban állást foglaltak a „szocializmushoz vezető különböző utakról”, de Varsóban ekkor már szó sem volt „külön útról”. Az októberi KB plénum előtt betiltották a revizionisták szócsövének számító *Po Prostu*-t, majd a plénum határozatot hozott a párttagrevízióról, aminek eredményeképpen egy év alatt közel 300 ezer tagtól vált meg a LEMP.

Kádár összességében jól látta a lengyel folyamatokat. 1957 novemberében a moszkvai értekezleten először találkozott Gomułkával. Beszámolójában úgy jellemezte a helyzetet: „maga Gomułka a szocializmus pozícióit kívánja erősíteni. Ebben a harcban azonban a taktika majdnem a fordítottja annak, amit mi csinálunk. [...] Valószínű, hogy egy bizonyos idő múlva, egy vagy két év múlva a pozíciók nagyon fognak hasonlítani egymáshoz, legalábbis a fejlődés menetéből most ez látszik.”⁶⁸

Az 1956 utáni Csehszlovákiában a revizionizmus elleni harc kényelmes szerepbe helyezte a CSKP vezetését. Egyfelől a munkástanácsok problémája nem jelent meg komolyan, hiszen a CSKP 1945 után rendkívül erős pozíciókat szerzett a szakszervezetekben. A lojális szakszervezetek jelentős szerepet játszottak a tömegek kommunista-párti mozgósításában az 1948. februári hatalomátvételtől kezdve. Másfelől a csehszlovák vezetők Lengyelországra nem csupán, mint sovinizta és Csehszlovákiával ellenséges, hanem mint ideológiailag deviáns országokra is tekintettek. Magyarországgal kapcsolatban hasonlóan foglaltak állást, igaz a magyarokkal szembeni negatív nemzeti sztereotípiák itt elsősorban a szlovák lakosság körében voltak erősek. Az októberi magyar felkelés idején erős félelem alakult ki a szlovák társadalomban — és ezekre az érzelmekre erősen rá is játszott a propaganda —, hogy egy semlegessé váló Magyarország veszélyt jelent Csehszlovákiára.⁶⁹ Nem meglepő tehát, hogy a CSKP vezetése mind Prágában, mind pedig Pozsonyban kezdettől ellenségesen viszonyultak a

⁶⁶ A plénum teljes anyaga: AAN, PZPR 1354, Sygn.: 237/II-19.

⁶⁷ Tezy Rady Ekonomicznej w sprawie niektórych kierunków zmian modelu gospodarczego polski. Życie Gospodarcze, 1957. július 2.

⁶⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 288. f. 4. cs. 14. ó.e. 7–12.

⁶⁹ Lásd: *Adamec*, i. m. 7–8.

lengyel és a magyar változásokhoz is. A magyar felkelés másnapján mozgósították a belügyi alakulatokat, október 25-én pedig arról is döntöttek, hogy katonailag megerősítik a teljes magyar határszakaszt.⁷⁰ Megindult az ellenséges sajtókampány is. Nem volt kétséges, hogy a felkelés leverése után megalakuló Kádár-kormányt a CSKP vezetése támogatni fogja. Az eseményeket kezdetektől fogva ellenforradalomként értékelő csehszlovák vezetésnek nem okozott semmilyen gondot a revizionizmus és az ellenforradalom összekapcsolása és elítélése. Megtehették ezt azért is, mert belpolitikailag semmi sem kényszerítette őket másra. Csehszlovákiában a revizionista filozófiai áramlat nem jelent meg olyan erővel, mint Lengyelországban vagy Magyarországon.⁷¹ Ugyanúgy hiányzott az a közgazdász-értelmiség, amely komoly revízió alá vette volna a fennálló rendszert.⁷² A sztálinizmus öröksége biztosította tehát a CSKP vezetése számára a revizionizmus elleni kockázatmentes harcban való részvételt. Ennek megfelelően Prága elsőként és teljes mértékben elvi egyetértését fejezte ki az MSZMP 1956. decemberi határozatával.⁷³

A CSKP a jugoszlávok által kezdeményezett rendszer-vitában eleinte finom kritikával,⁷⁴ majd kemény hangú bírálatokkal vett részt. A JK SZ VII. kongresszusa⁷⁵ után már kemény hangvételű szerkesztőségű cikket közölt a *Rudé Pravo*. Ebben leszögezik, hogy „csak egyetlen marxizmus-leninizmus van. A tudományos szocializmus nem lenne nemzetközi érvényű, ha eltorzítaná különböző nemzetileg meghatározott tényezők önkényes és spontán hozzáadásával.”⁷⁶ Ez az álláspont ugyan tetszett Moszkvának, ám nem mondható el, hogy a magyar és a lengyel párt is ilyen határozott véleményt képviselt volna. A lengyel *Trybuna Ludu* például kifejezetten tartózkodott a JK SZ programja belpolitikai vonatkozásainak értékelésétől: „mi kizárólag a nemzetközi jellegű kérdésekre szorítkozunk, mivel úgy véljük, hogy Jugoszlávia belső problémáit illetően a jugoszláv kommunisták a legilletékesebbek.” A *Rudé Pravo* értékelésével szöges

⁷⁰ Lásd erről: *Juraj Marušiak*: Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia. Múltunk, LII. (2007) 1. sz. 58–103.; *Oldřich Tůma*: A magyar forradalom hatása Csehszlovákiára, 1956–1968. In: Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban. Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2006, 80–90.

⁷¹ A csehszlovák, lengyel és a magyar filozófiai revizionizmus összehasonlító elemzését lásd: Michal Kopeček: Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960. Praha, Argo, 2009, 338.

⁷² Ebben bizonyára szerepet játszott az is, hogy az 1954. augusztus 6–7-én megrendezett ún. „közgazdászok perében” hosszú börtönbüntetésre ítélték az ország neves szakembereit (Josef Goldmann, František Kolár, Jaroslav Jičínský, Jaroslav Bárta, Ivan Holý, Rudinger, Lewinter, Josef Smrkovský, Jiří Kárný, František Fabinger), illetve megfélemlítették a szakmát.

⁷³ Od X. do XI. Sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. i. m. 475–482.

⁷⁴ 1957. január 4-én a *Rudé Pravo* közölte Oldřich Švestka, a lap főszerkesztő helyettesének „Mit láttunk Jugoszláviában?” című cikkét, amelyben felhívja a figyelmet a munkástanácsok irányítása alatt működő gazdaság hátrányaira. Hangsúlyozta, hogy a jugoszláv-modell egészen más körülmények között jött létre, mint ami Csehszlovákiában van, gazdasági szempontból pedig kritizálta az értéktörvény széleskörű spontán érvényesülését, amely kedvezőtlen következményekkel jár a lakosság számára.

⁷⁵ A kongresszust Ljubljanában 1958. április 22–26. között tartották meg. Az ott elfogadott programot lásd: A JK SZ programja. Novi Sad, Forum, 1958.

⁷⁶ *Rudé Pravo*, 1958. május 8.

ellentétben a következőket állapította meg a szerkesztőség: „A jugoszláv kommunisták hangsúlyozzák, hogy minden országban a sajátos feltételeknek megfelelően kell a szocializmust építeni. Ez helyes.”⁷⁷ Az MSZMP álláspontját a *Népszabadság* tette közzé 1958. május 21-én.⁷⁸ A cikk jelentőségét növelte, hogy a *Pravda* teljes egészében átvette és leköszölte. A magyar lap megbíráltta ugyan a JKSZ-t azért, mert nem egyeztetett a többi párttal, nem hallgatott az „elvtársi bírálatokra” és egy olyan programot fogadott el, amelyben számos „antimarxista elem” és tévedés található. Határozottan visszautasította a szocialista táborot érintő jugoszlávok vádakat is (különösen azokat, amelyek a „bürokratikus etatista államra, illetve a szuverenitásra vonatkoztak). Ugyanakkor nem minősítette a JKSZ egész programját revizionistának, ahogy például a kínaiak, csak egyes, különösen a nemzetközi vonatkozású részeit. Fontos, hogy a cikk Jugoszláviát a szocialista vilárendszer részét képező országgént jellemezte, amely ugyan nem része a szocialista tábornak, de nem vonható kétségbe, hogy a szocializmust építik. „A JKSZ egy olyan párt, amely, ha hibákkal is, de a szocialista építést vezeti Jugoszláviában.” Ez a megállapítás pedig burkoltan ugyan, de elismerte a „külön utakat”.

E kettősségnek az előzményei már az 1957 júniusában a Hruscsov ellen előkészített, de elbukott puccskíséret után látszódtak. A konzervatívok (Malenkov, Molotov, Kaganovics, Bulganyin, Vorosilov és Sepilov) kizárása a Politikai Bizottságból azt jelezte, hogy a desztalinizáció a gyakorlatban folytatódik, csupán az ideológiában — mivel ez érintette a modell-vitát — parancsoltak megálljt. Ezzel a jugoszlávok által kezdeményezett rendszer-vita elbukott. A szocializmus szovjet modellje vált minden kelet-európai szocialista országban követendővé, a megvalósításban azonban már nem kellett a szovjet mintákat másolni. Ennek hivatalos megfogalmazására 1957 novemberében sor került a kommunista és munkáspártok moszkvai tanácskozásán, ahol egyfelől megerősítették a „teljes egyenjogúság, a területi sérthetlenség, az állami függetlenség és szuverenitás tiszteletben tartásának és az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak” elveit, másfelől megállapították, hogy a szocialista építkezésnek vannak mindenütt érvényesülő törvényszerűségei, amelyeket „feltétlen számításba kell venni” még a „sajátosságok és nemzeti hagyományok” történelmileg kialakult különbözősége mellett is.⁷⁹ A nyilatkozatban felsorolt „törvényszerűségeket” a szovjet modell lényegét tükrözték, de a dokumentum hangsúlyozottan lehetővé tette a proletárdiktatúra szovjet formája helyett más forma alkalmazását és megtiltotta „más országok kommunista pártjai politikájának és taktikájának mechanikus másolását”. Ez egyben jelenthette a szovjet és a jugoszláv modell másolásának megtiltását is, de lévén, hogy a szocialista országokban kialakított modellek eleve szovjet mintán alapultak, így ez a tiltás inkább a jugoszlávra vonatkozott. Különösen úgy, hogy „az általános marxis-

⁷⁷ Trybuna Ludu, 1958. május 14.

⁷⁸ Népszabadság, 1958. május 21. 3–5., Pravda, 1958.

⁷⁹ A nyilatkozatot lásd: A nemzetközi kommunista munkásmozgalom dokumentumai, 1945–1976. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977, 19–30.

ta-leninista alapelvektől” való eltérést súlyos hibának minősítették és a fő veszélynek a revizionizmust jelölték meg.

A lengyel reformista-revizionista táborban ugyan nagy volt a lelkesedés, az októberi változások átmenetileg reményt is tápláltak a változások megvalósítása irányában. De látni kell, hogy a jugoszlávok által generált vita ellenkező hatást ért el: végső soron Gomułka-t is a reformellenes táborba sodorta. A rendszer-vita lekerült a napirendről, 1958 után az államszocializmusok kialakult modelljét kritizáló csoportok marginalizálódtak vagy ellenzékivé váltak. Képviselőik jobb esetben egyetemi katedrán vagy kutatóintézetekben folytathatták pályafutásukat. A revizionizmus kikerült a pártok belügyeiből a párt és az ellenzéke közötti térbe. Az átmeneti „fagyás” után a hatvanas évek elejétől „melegedik fel” újra a vita mindhárom országban, de ez már egy másik történet. A desztalinizáció első hullámának nagy eredménye, hogy lehetővé vált a szocialista építés a proletárdiktatúra szovjet formája nélkül is, nagy vesztesége pedig, hogy a rendszer-vita elbukott.

TOGETHER OR IN SEPARATE WAYS TOWARDS COMMUNISM?
THE FIRST DE-STALINIZATION IN EAST-CENTRAL EUROPE

by Mitrovits Miklós
(Abstract)

The decisive feature of the period following the death of Stalin was the process of de-Stalinization which concerned and transformed virtually all aspects of life. The methods of practical politics, the priorities of economic and social policy, cultural life and the relationship between the state power and the citizens all went through a profound modification. The present study demonstrates how these processes unfolded in three countries of East-Central Europe (Czechoslovakia, Poland, Hungary), and what causes and consequences these had in the individual countries. Alongside the causes, the author also examines how events happening in the three countries and in the Soviet Union influenced and interacted on each other. The study consists of two major parts: at first it compares with each other the politics of „new start” launched, albeit in different ways, in all countries between 1953 and 1956, and then outlines the political and ideological changes which took place from 1956 to 1958. The author comes to the conclusion that whereas from 1953 to 1955 the processes which unfolded in the three countries examined were in several regards similar, there existed no direct contacts between them, between 1956 and 1958 developments proceeded in close contact, and thus the domestic policies of any of the countries cannot be understood without knowledge of what happened in the other two, as they frequently interacted with each other directly, without the mediation of Moscow. Such dynamic movements were unleashed within the socialist block which were directed not only by Moscow but also by the interests of the individual countries within the block. It was then that, upon a Yugoslav initiative, the dispute about the possibility of constructing socialist models that would diverge from the Stalinist model was launched. The author proves that, while the possibility itself existed, the attempts at shifting to different models all aborted due to the conflicting interests and views within the socialist block, as well as to the national stereotypes and actual political decisions. The study makes efforts at applying, alongside the methods of traditional comparative methodology, also the approaches of *histoire croisée*.